

האחוה בתורתו של אבא* לזכרו של הרב משה בוצ'קו זצ"ל¹

הרבנית נעמי וולפסון

האחוה, הציר האופקי שבין אדם לחברו, מהווה את היסוד לתורה כולה. במאמר זה, אנסה לצייר תפיסה כוללת של תורתו של אבא, הרב משה בוצ'קו זצ"ל, בנושא האחוה, כפי שעולה ונבנית מתוך העיון בכל כתביו; למן פרשת קין והבל, דרך פרשיות יוסף והאחים, משה, אהרן ומרים, הכרובים המוצבים בקודש הקודשים ועד למצוות הלב – אהבת הרע ואיסור השנאה. באיסוף ובחיבור בין המקומות השונים שבהם ישנה התייחסות מפורשת לסוגיה זו, מתבארת השתלשלות רעיונות היוצרים יחד תמונה שלמה.

סמוך מאוד למועד פטירתו – ערב יום הכיפורים, בעת אמירת כל נדרי – סיים אבא פעם נוספת לכתוב את רעיונותיו על פרשיות השבוע, ובמשפטים האחרונים כתב על אודות מיתת משה רבנו המוזכרת בפרשת 'וזאת הברכה'. חז"ל אמרו: "משה רבנו לא מת". הוא לא מת, מסביר אבא, כיוון שכל מי שלומד תורת משה ממשיך להיות מושפע ממנו, מקבל ממנו חיות, ובכך ממשיך להחיות אותו. כשקראתי את דבריו אלה הבנתי שאפשר להמשיך את השפעתו של אבא בעולם הזה בכך שנלמד מתורתו ונמשיך לשאוב מאורו ומכוחו. הרגשתי את הצורך למלא מידית את הזכות הזאת, וב"ה זכיתי ובמשך שנה, מדי שבת, התכנסנו, נשות היישוב פסגות, ללמוד את כתבי אבי על פרשת השבוע מתוך ספריו 'הגיוני משה' ו'עיוני משה'. הלימוד הזה הביא אותי להבנת עומק המשמעות של דבריו. הרגשתי איך דרך לימוד תורתו של אבא אני מתחברת

* כמה מההפניות ומראי המקומות השזורים לאורך המאמר נוספו בידי העורך לתוספת העמקה והרחבה. בכך מתחדדת ומתעצמת חשיבותו של כל רעיון, העשוי להיראות במבט ראשון קטן ופשוט, אך יסודו בהררי קודש בראשונים באחרונים, בנגלה ובנסתר. כותבת המאמר ראתה את הדברים ואישרה אותם. 1 הרב משה בוצ'קו נולד בשנת תרע"ז (1917). היה תלמיד חכם דתי לאומי ששימש כראש ישיבת 'עץ חיים' במונטרה שבשווייץ, והחל מתשמ"ו (1986) – בירושלים, שם הסב אותה לישיבת ההסדר 'היכל אליהו'. כעשר שנים לאחר מכן, בשנת תשנ"ו (1996), עברה הישיבה ליישוב כוכב יעקב, שם היא נמצאת גם כיום. הרב בוצ'קו היה רב ופוסק, איש הגות מקורי ומעמיק. דברי תורתו התפרסמו בספריו 'הגיוני משה' על התורה והמועדים (בעריכת יהודה עציון) ו'הגיוני משה' על הש"ס (בעריכת בנו, הרב שאול דוד בוצ'קו). הרב משה בוצ'קו הלך לעולמו בשנת התש"ע (2010).

האחוה בתורתו של אבא

אליו עוד ועוד. הרגשתי איך מדי שבוע נבנה בתוכי עוד נדבך של אמונה, עוד נדבך של קרבה לקב"ה, בזכות תורתו שמבינה כל כך את נפש האדם, ויחד עם זאת מרוממת אותו מהמקום שבו הוא נמצא. בשפה פשוטה, השווה לכל נפש, התגלה בפניי עומק נפלא המחבר יחד, כמנגינה נפלאה, את כל ההתמודדויות של האדם, ונותן לו מענה דרך התורה. "צדיקים במיתתם קרויים חיים", רגילים אנו לצטט. ואכן, במשך השנה הזו, על ידי הלימוד במשנתו, הפכה אמרה זו לחוויה פנימית עמוקה עבורי.

אבא היה איש אמונה במובן האמתי של המילה – היה מפעים לראות כיצד עודד אותנו ואת תלמידיו לשאול כל שאלה, אף אם היא מעמידה בסימן שאלה את ההכרעות הדתיות הבסיסיות. כה חשוב היה לו לפתח חשיבה עצמאית בקרב ילדיו ותלמידיו. כך חינך לתורת אמת שורשית.

מכל מאמר, מכל משפט, עולה האמונה המופלאה של אבא בקב"ה, ואמונה זאת מוצאת את ביטויה באמון בכל אדם, באמונה בדרך ובאהבה אין קץ. כמשל לתפיסה המחשבתית של אבא, מצטיירת בעיני רוחי תמונה של עץ; עץ של אמונה ששורשיו נטועים באדמה ומגיעים עד לשמים. שוב ושוב, מבראשית ועד זאת הברכה, עניין האמונה שזור בכל פרשייה ובכל נושא, כאשר הענפים היוצאים מגזע האמונה הם רבים: אזכיר חלק מהם, המאוד מרכזיים בתורתו: א. אהבה להקב"ה ולכל בריותיו. ב. ראיית הטוב והאמונה ש"לילה כיום יאיר" ושהחושך הוא "חושך הקודם לאור" ושאל לקשיים ולייסורים שבדרך לתת לנו להתבלבל ולהחליש את אמונתנו. ג. חיבור והרמוניה בין העולמות השונים, חיבור ארץ עם שמים, חיבור גוף ונשמה. ד. חיבור בין השתדלות האדם בדרך של טבע מחד לבין האמונה בנס מאידך. ה. ייחודיותו של עם ישראל שימלא את ייעודו וישפיע על העולם כולו רק כשיבין דווקא ש"עם לכוד ישכון". ו. החיבור בין היחיד שמביא את ייחודיותו לבין היחד שזהו כוחו של עם ישראל. ז. חוסר השלמות של הבריאה – חוסר השלמות של האדם וההבנה כי התורה ניתנה לאדם בשל חוסר שלמותו מעצם הגדרתו כאדם.

כאן אולי המקום לעמוד על עוד כמה עקרונות המאפיינים את דרך לימודו ושיכולים לשפוך אור גם על פרשנות הפסוקים שתובא להלן. במשנתו דרו בכפיפה אחת עמקות ופשטות, חדירה לשיתין של המקורות לצד ראייה ישרה, פשוטה ואנושית של הדברים. יש העשויים לראות בכך פשטנות, אך דווקא בדרך זו הדברים הצליחו לגעת בלבבות השומעים ולא להיוותר 'רעיונות יפים' גרידא.

רצונו היה שהלומד לא רק ידע לצטט את השיטות השונות, אלא יפעיל את חשיבתו העצמאית וינסה לבחון כיצד הוא עצמו רואה את הדברים. כך מתאר אחד מתלמידיו הבוגרים – אשר היה למורה בעצמו – את שיטת ההוראה של אבי, הרב משה: "יום אחד ראה אותי הרב כשאני מעיין בחידושי אחד ה'אחרונים' על הגמרא. הוא ניגש אליי ושאל: 'ומה עם טקסט הגמרא עצמו? האם התעמקת בו?' – הערה זו מאפיינת היטב את גישתו הלימודית של אבי. בעיניו, עיקר הלימוד איננו אגירת הידע והשימוש בו, וגם לא ידיעת מחשבותיהם של אחרים, אשר חשבו לפנינו. עיקר הלימוד הוא החשיבה העצמית, הדורשת אמנם למידה שיטתית, אבל לא שינון ריק מתוכן.

הוא היה אומר שאין הוא מסוגל ללמוד וללמד סוגיה תלמודית על פי כמה מפרשים במקביל. לא מתוך עצלות, אלא מתוך עמדה יסודית שלימוד אמתי דורש הזדהות, ועל כן דורש גם להכריע בין ההבנות השונות, אשר יש לבחור את המשכנעת שבהן. עיקר

הלימוד מתמקד אפוא בהתבוננות במקורות ובניתוחם הקפדני, יותר מאשר בלימוד ממצה של הפירושים השונים. ההיגיון הוא אפוא יסוד הלימוד. כאשר ברבות הימים הוציא אבי לאור את חידושו על התלמוד ועל התנ"ך, הוא קרא להם – לא במקרה – 'הגיוני משה'. בהקדמה לספרו כתב:

בשיעורים שמתני את עיקר הדגש על הבנת היסודות והסקרות פסוגיה. חשוב לי לציין כי במהלך הלימוד ודרך החשיבה שלי בסוגיות השונות מצאתי לי חבר בשיטת רש"י וברוך לימודי; וברוך כלל הסבךי הסוגיה כפי ההיגיון, בשיעורים שמסרתי פשיבה, היו כדרכו ושיטתו של רש"י – ופחות מאלה של בעלי התוספות.

מרכיב מרכזי נוסף בגישתו להוראת לימוד התורה הוא הרצינות הרבה שבה הוא מטפל באגדות ובמדרשי ההלכה שבתלמוד, כלומר בלימודים מן הפסוקים.

לעתים קרובות האגדות הן קשות להבנה, מוזרות או מופלאות ביותר, ובעולם הישיבות רגילים להזניח את לימודן או אף לדלג עליהן לגמרי. לא כן בתורתו של אבי, הרב משה – שם דווקא בקטעים הללו היה מנסה לגלות את יסודות האמונה של היהדות.

סוגיות אלה הן סוגיות מרכזיות המהוות את התשתית של תורתו. זהו הבסיס של תפיסת עולמו, אשר מוצאת את ביטויה בדרכים שונות בכל פרשה ופרשה מתוך העיון בכתוב.

בתוך ציר האמונה, שהיא כמעין מעטפת לכל פירושו, בחרתי להרחיב דווקא בקומה הראשונה של "הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה" – האחוה, הציר האופקי שבין אדם לחברו, המהווה את היסוד לתורה כולה. במאמר זה אנסה לצייר תפיסה כוללת של תורתו של אבא בנושא האחוה, כפי שעולה ונבנית מתוך העיון בכל כתביו. באיסוף ובחיבור בין המקומות השונים שבהם ישנה התייחסות מפורשת לסוגיה זו, מתבאר כי הרעיונות כולם מצטרפים לכדי תמונה שלמה ובהירה המשקפת את משנתו ואת הנהגתו של אבא.

פרשת בראשית: קין והבל – האחים הראשונים

כדי לברר את סוגיית האחוה נעקוב אחר המילה 'אח' כפי שהיא מופיעה בתורה, למן הופעתה הראשונה.

חנה יולדת את קין, ומיד לאחר מכן: "ותוסף ללדת את אחיו את הבל". מה משמעותה של הדגשה זו – "את אחיו"? נראה לומר שברגע שנולד הבל, ועוד טרם קיבל את שמו, קיבל את תפקיד ה'אח': האחיות ליצור אחווה בין אחים, על אף השוני (בתכונות, בדעות...) שיהיה ביניהם.

מה קורה בפועל? שניהם מביאים מנחה לה', ולאחר שלמנחת קין ה' לא שעה – "ויאמר קין אל הבל אחיו, והיה בהיותם בשדה, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (בראשית ד, ח). כמה טראגי; בפעם הראשונה שישנו אח, ישנו גם רצח. קין הורג את אחיו. קין רוצח, קין רשע, והבל צדיק ששילם בחייו על צדקותו. האומנם?

אבא קרא את הפסוקים אחרת: "ויאמר קין אל הבל אחיו", ומיד לאחר מכן "ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו". סתם הכתוב ולא פירש מה הייתה האמירה שקדמה לרצח, והמפרשים מנסים לפענח ונותנים תשובות שונות. אבא שם את הדגש בפסוק על המלה 'אחיו'. לא כל כך חשוב מה אמר, חשובה עצם פנייתו. קין, במצוקתו, פנה אל הבל

האחוה בתורתו של אבא

כאח. חיפש אחווה, הבנה, קשר, אמפתיה. אולי הבל יוכל לעזור לו, לגלות לו את הסוד – מהי הדרך הראויה לעבוד את ה'. בפנייה זו היה "חיפוש אהבתו והדרכתו של הבל" (הגיוני משה [להלן: ה"מ], עמ' 27). ואולם, פניית קין נפלה על אוזניים ערלות. הבל לא הקשיב ולא האזין לו, "ומתוך כך, קם קין להורגו" (שם, עמ' 28). הסתכלות זו על שני האחים היא בעיניי לימוד עצום, גילוי סוד האחוה בעולם. ההתכוננות בשניים כשחור ולבן, כצדיק ורשע, היא שטחית, רדודה וממילא מזויפת. לכל אחד ואחד, בכל מערכת יחסים, נתונות הבחירה והיכולת להטות את הקו לכיוון האחוה והאהבה, או חלילה לכיוון הפירוד והשנאה. האם אני, הבל, רוצה להראות שאני הצודק? הרי הקב"ה בחר בקרבן שלי. או שמא אני רוצה להכניס את אחי קין לתוך הסוד, כך שנהיה שנינו ראויים להארת הפנים של ה'. אילו רק היה הבל מביע חמלה כלפי אחיו, כי גם "אח חוטא נשאר אח", אזי "אולי לא היה הוא עצמו נהרג [...] וכפל טובה היה מאיר לכל דורות הבאים, לכל בני האדם על הארץ" (שם). אין אדם פטור מאחריות בשום מצב. מושג ה'אח' מתברר כאן על שלל תביעותיו: לראות את האחר, לגלות אחריות כלפיו, לרצות בטובתו, להשפיע עליו טובה. קין והבל מייצגים את בעיית האנושות כולה. האם אנו בתחרות, או ששנינו באותו צד? האם אני בקרב או ברצון לקרבה? האם אני רוצה לנצח או לאהוב? עם ישראל נדרש ומסוגל לתקן את החטא הבסיסי של האנושות. האם יצליח?

פרשיות וישב־מקץ־ויגש: יוסף ואחיו – 12 אחים; היצליחו לתקן את המעוות וליצור את האחוה?

פעם כשביקרתי את אבא בבית החולים לאחר ניתוח מצאתי אותו בתנוחה המוכרת, מחזיק בידיו את החומש, וראיתי שעניו לחות. שמא מן הכאבים של הניתוח? דרשתי בשלומי, והוא נאנח בכאב גדול: "וישנאו אותו ולא יכלו דברו לשלום" קורא אבא את הפסוק וגרונו נחנק. ומוסיף אבא בכאב גדול: "זו סיבת הגלות. כמה נורא, אחים ששונאים זה את זה". שנים אחר כך, כמה חודשים לפני פטירתו, הגעתי לבית הוריי ביום שישי, ערב שבת וישב. אבא יושב עם החומש, קורא את הפרשה, מתרגש, מתעצב ומתמלא דמעות כאילו זו הייתה הפעם הראשונה בחייו (מראה זה עצמו עורר בי השתאות גדולה). וכך הוא כותב: "שנאת האחים [...] היא היא ההסבר לגלות הארוכה והמרה, כמאמר חז"ל במסכת יומא (ט, ב). מפני שנאת החינם אין אנו רואים סוף לגלות" (עיוני משה [להלן: ע"מ], עמ' 43).

כל שלבי העלילה שבין יוסף לאחיו, רמזים הם לכל מהלך הגלות והגאולה. "נאמר רק את העיקר: תחילת ההידרדרות נעוצה בחטא שנאת החינם [...] ואילו סופו של המהלך – באיחורם מחדש של יוסף ואחיו – הוא הרומז לריפוי ואיחוי של השבר הזה, בשיבה לאחדות ואחוה בגאולת ישראל" (נתיבות משה [להלן: נ"מ], עמ' 48). יעקב אבינו רוצה להקדים רפואה למכה, לעצור את הגלות, וכך אומר לבנו יוסף: "לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן" (בראשית לו, יד). מתוך צמד המילים "שלום אחיך" אנו שומעים את משאלתו של יעקב – שלום בין האחים. ובאמת, כשיוסף פוגש בדרך באיש ששואל אותו "מה תבקש", הוא משיב: "את אחי אנכי מבקש". יוסף מבקש ליצור אחווה, והאחים מתנכרים אליו.

גם ברבות הימים יוסף, הוא יוסף הצדיק, הוא המבקש ליצור אחווה. הוא מבין שעל מנת להביא את הגאולה לעולם, יש להחליף את השנאה באהבה. על כן בתחבולה מתנכר הוא לאחיו, כדי להוביל אותם לחרטה עמוקה על מעשה השנאה שלהם.

• בתחילת המפגש בינו לבין אחיו נאמר: "ויכר יוסף את אחיו, והם לא הפָּרְהוּ" (בראשית מב, ח) – ומדוע? כי עדיין נשארו בשנאתם כלפי יוסף, שהיה כנוכרי בלבם.

• כשיוסף מתאכזר אליהם ואוסר את שמעון לעיניהם – "ויאמרו איש אל אחיו, אבל אשמים אנחנו על אחינו, אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו, ולא שמענו, על כן באה אלינו הצרה הזאת" (שם, שם, כא). בשלב זה האחים כבר מבינים שלא פעלו כהוגן כלפי אחיהם, אך על עצם העניין, השנאה כלפיו, אינם מתחרטים. התחבולה שיוסף נוקט אמנם מביאה את האחים להכרה שהם חטאו, אך "מכת שנאת החינם עוד לא נתרפאה".

• כך גם כשהם מוצאים את הכסף באמתחתם: "ויחררו איש אל אחיו לאמר, מה זאת עשה אֱלֹהִים לָנוּ" (שם, שם, כח). ישנה הכרה שכלית שחטאו, אך הניכור אינו מוביל לשום שינוי ברמה הרגשית כלפי אחיהם. אלה שוב יחסי 'קין והבל', בתפאורה קצת אחרת.

• יוסף מוסיף תחבולה על תחבולה ואינו מוכן לוותר, עד שירגיש שהאחים מתחרטים מעומק לבם. כשהצרה הולכת ומחמירה, כשהאחים מפשפשים בשקים ובאחד מהם מוצאים את הגביע, הם מבינים שעליהם לפשפש במעשיהם ולבחון את מקור צרותיהם. ועדיין, תחבולות יוסף שבאו ללמד את אחיו בדרך הקשה לא נשאו פרי. המהפך שאליו מייחל יוסף אינו יכול לבוא ממקום של ניכור, רק ממקום של אהבה. ניכור מסוגל רק לניכור נגדי. ברגע שיוסף נוטש את תחבולת הניכור, ובמקומה פונה לאחיו ברגשי אהבה וחום, ברגע שהוא אומר להם שאין בלבו כעס ושהקב"ה הוא הוא שגלגל את כל הסיפור, "הנה כאן עשתה האהבה את שלה. יוסף מנשק לאחיו, בוכה על צווארם – 'ואחרי כן דברו אחיו אתו' [...] נתגלתה מדת האחוה, עתה תפסה האהבה את מקום השנאה" (ע"מ, עמ' 46).

נוכל לומר שרגש האשמה (כפי שחוו האחים) איננו הריפוי. התיקון הוא בקבלת אחריות על השינוי כלפי ההווה והעתיד. ושוב אנו מתוודעים לכך שהאחריות על השינוי ברגשות, הפיכת הניכור והשנאה לקרבה ואחוה, חלה על שני הצדדים כאחד. די בכך שאחד הצדדים פונה ברגשות אחווה ואהבה כדי לגרום לשינוי של האחר(ר). "זוהי רפואת המחלה ואין בלתה, ורק כך נסלול דרך אל הגאולה השלמה. גדולה אהבה שמקרבת את הגאולה!" (ע"מ, עמ' 46; ה"מ, עמ' 74).

וכך אבא ממשיך לאורך כל הפרשיות, בכל פעם שהמלה 'אח' מופיעה בתורה, היא תופסת את עינו של אבא, המאיר אותה באור יקריות, וכאילו אומר "הנה, ראו, במילה הקטנה הזאת טמון סוד הגאולה".

פרשת שמות: משה יוצא אל אחיו

עם ישראל בגלות. הסיבה הפנימית לגלות – שנאת אחים. כיצד ייושעו? ומדוע משה נבחר להיות מושיעם של ישראל? "ויגדל הילד" (שמות ב, ז), "ויגדל משה" (שם, שם, יא) – מה סיבת הכפילות? משה גדל בבית פרעה, מנותק מאחיו. אף על פי כן, "ויגדל

האחוה בתורתו של אבא

משה ויצא אל אחיו וירא בסבלתם. מהי גדולתו? – ויצא אל אחיו – למרות היותו בבית פרעה, שם נהנה מכל טוב, הוא חש בסבלות אחיו וגם פועל למענם, יוצא אליהם. וכשיהודי מכה יהודי משה זועק "למה תכה רעך" (שם, שם, יג). משה איננו יכול לסבול אי צדק שכזה. הוא לא רק אומר "אוי ויי", הוא עושה כל מה שביכולתו עד כדי סיכון חייו. לאחר שהרג את המצרי, הוא מזדעק: "אכן נודע הדבר" (שם, שם, יד). מה נודע? לכאורה, נודע שהרג את המצרי ושעליו לברוח. מסביר אבא: יהודי שמכה יהודי, "אכן נודע הדבר"! אכן נודע פשר הגלות והשעבוד?²

האחוה שחש משה כלפי אחיו, אפילו שלא גדל אתם ולא חונך לאהבתם, הכאב שחש מתופעת השנאה ושהניע אותו לפעול, הם היסודות האישיותיים של משה. מיוזמתו, לפני כל גילוי אֵלֹהִי, מעומק רגישותו ואהבתו לאחיו. אותן תכונות נעלות הן הבסיס לעלייתו של משה במדרגות הרוחניות.

אומרת הגמרא: שלושה פרנסים טובים עמדו להם לישראל ואלו הם: משה, אהרן ומרים (תענית ט, ע"א). עוד לפני שאנו מתבוננים באהבתם ובמסירותם של שלושת הפרנסים לעם ישראל, הם מתגלים כסמל ומופת לאחוה בין אחים. הם נמצאים אחד עבור השני, ללא שמץ של תחרות אלא אך ורק במסירות זה לזה.³ שני אחים ואחות שבהזדמנויות שונות התורה מספרת לנו עד כמה התנהגותם היא אנטייתזה מוחלטת לקין והבל.⁴

פרשת תצווה: האחים – משה ואהרן

ככמה מקומות בתורה מוזכרת האחוה בין משה לאהרן.⁵ דוגמה אחת בולטת מופיעה בפרשת תצווה. שוב משה מהווה עבורנו דוגמה להנהגה של אחווה אמיתית: בפרשת תצווה שמו של משה אינו מוזכר בפירוש, על אף הנוכחות והעשייה שלו. האזכורים של משה בפרשה הם: "ואתה, הקרב אליך את אהרן אחיך", "ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך" (שמות כח, א-ב). משה, ראש הנביאים, טפל לאהרן ככהונה, ובענווה אין קץ ובאהבה גדולה מסייע לו; "פניהם איש אל אחיו" (שמות כה, כ). משה ואהרן מתגלים כמתקנים את קין והבל.⁶

פרשת כי תשא: מסירות נפש על עם ישראל

ברמה הכללית, דוגמה מובהקת לאהבתם אפשר לראות בעת נפילת עם ישראל בחטא העגל: משה ואהרן פועלים יחדיו, מתוך אהבה עצומה ומסירות מוחלטת לעם ישראל, כל אחד על פי דרכו ואישיותו. מה פשר שבירת הלוחות בידי משה? איך מעז הוא לשבור לוחות הכתובים באצבע אֵלֹהִים? משה יורד מההר עם הלוחות בידו ורואה את העם במחולותיו סביב העגל.

2 עיין דברי רש"י על אתר, שבהם מתבאר כי משה מבטא בדבריו חשש שמא לאור התנהגות ישראל בינם לבין עצמם (דילטורין), אינם ראויים להיגאל.

3 מרים האחות מצילה את משה אחיה; משה אינו רוצה לקבל את המנהיגות על חשבון אחיו; משה יוצא מגדרו בתפילה לרפואת אחותו שדיברה בגנותו.

4 ראה שמות ב, ד; שם ד, יד ובדברי רש"י שם; במדבר יב, יג ועוד.

5 עיין הע' 3.

6 דבריו מיוסדים על דברי הוזה"ק בראשית א, ח"ג.

צץ בו פחד נורא, שמא בשל הפער בין קדושת הלוחות לבין המחולות ימותו מיד כל ישראל, "כי איך אפשר לעמוד בחיים – שקועים במעשה העגל – כשהשכינה מופיעה ונוכחת?" (ה"מ, עמ' 127). משה אינו עסוק בחטא כלל. מה מעסיק את משה ברגע נורא זה? השאלה כיצד להציל את העם ממוות?⁷ באהבתו לעם ישראל, מוכן משה לבטל את כל עצמיותו – "מחני נא מספרך" (שמות לב, לב) זועק משה, אם נגזרה על עם ישראל כליה ח"ו.⁸

וכן אהרן: לא רק כדי להרוויח זמן, כפי שנהוג להסביר. הרבה מעבר לכך: הוא מוסר את נפשו עליהם כדי לא לנטוש אותם. הוא נמצא אתם בשעת החטא כדי שבעתיד יוכל לקרבם. אי אפשר לקרב כשאתה מביט מהצד, כשאתה מרגיש מורס מעם. על כן, במסירות נפש בלתי רגילה, מסכן אהרן "את כל עצמו, את חייו ואת זכותו לפני קונו, ואף את העולם הבא שלו", ונמצא עם העם במקום שבו הוא נמצא. מתגלה כאן פן מיוחד מאוד של אחווה – לרדת לאותו מקום שבו נמצא אחיך, כביכול להיות שותף אתו בנפילתו, כדי לא לנטוש אותו, וכדי שאדרבה, תוכל לסייע לו לקום מחדש.⁹ הדרך היחידה היא להיות שם אתו. גם בעת הנפילה הגדולה, הן משה והן אהרן נותנים אמון בעם, מאמינים בנקודה הפנימית שלהם, "ואם ישנם כישלונות, הרי זה רק במבט החיצון, ואילו בפנימיותו ישראל הוא עם זך, מלא טוהר, תבונה וחכמה" (ה"מ, עמ' 202).

פרשת הקת: מרים – האחות הגדולה

ועם כל זאת, גם משה רבנו מעד, ואנו רואים זאת בפרשת מי מריבה. חסד עשה אתנו משה שחטא, שלא נחשוב שישנו אדם שיכול להגיע לדרגת מלאך. במה חטא משה רבנו? עם כל גדלותו של משה רבנו, שאהב את עם ישראל אהבת נפש, מתגלה רגע שבו יש לו צד של חוסר אמון בעם. "והן לא יאמינו לי" (שמות ד, א), אומר משה בתחילת שליחותו. ובמי מריבה, כשהעם זועק למים, עונה להם משה: "המזן הסלע הזה נוציא לכם מים" (במדבר כ, י), כאילו אומר להם – אם לאחר כל הנסים שהקב"ה עשה אתכם אתם עדיין מתלוננים, אז אינכם ראויים לנס! מתוך הרוגז הזה ומתוך חוסר אמונו הכה בסלע, לא פעם אלא פעמיים. "ואולי חשב באותו רגע שרק סלע, רק סלע העם הזה, כי לב אבן לבם..." (ע"מ, עמ' 116). אילו היה אומר "בואו נא, בני יקרים למקום, ואוציא לכם מים בדבר ה'" – אזי, מי יודע, אולי המים היוצאים היו

7 מקור דבריו באבות דרבי נתן פרק ב: "שכר את הלוחות כיצד? [...] נטלן וירד והיה שמח שמחה גדולה, כיון שראה אותו סרחון שסרחו במעשה העגל אמר היאך אני נותן להם את הלוחות מזקיני אותן למצות חמורות ומחייבני אותן מיתה לשמים, שכן כתוב בהן 'לא יהיה לך אֱלֹהִים אחרים על פני' (שם' כ, ג). חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו. הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות. חזק כוחו של משה מכולן שנא' (דברים לד) 'ולכל היר החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל'. רבי יוסי הגלילי אומר: אמשול לך משל למה הרבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשלוחו צא וקדש לי נערה יפה וחסודה ומעשיה נאין. הלך אותו שליח וקדשה. לאחר שקדשה הלך ומצאה שזנתה תחת אחר. מיד היה דן קו"ח מעצמו ואמר אם אני נותן לה כתובה מעכשיו נמצא מחייבה מיתה אלא אקרע את כתובתה ואפטרנה מאדוני לשלום. כך היה משה הצדיק דן קו"ח מעצמו. אמר היאך אני נותן להם לישראל את הלוחות הללו מזקיני אותן למצות חמורות ומחייבני אותן מיתה שכן כתוב בהן: 'ובח לאֱלֹהִים יחרם בלתי לה' לברו' (שמות כב, יט) אלא אאחוז ואשברם."

8 עיין אגרות הראיה ח"ב עמ' קפט; וראה שיחות הרצ"ה כי תשא עמ' 349-350.

9 עיין זוהר ח"ג נג, ב.

האחוזה בתורתו של אבא

סוחפים את העם לומר שירה בהתלהבות של תשובה וטהרה... ברגע זה, משגילה משה יחס כה עויין אל העם, נפסל משה מלהכניס את עם ישראל אל ארץ נחלת השכינה¹⁰ (ה"מ, עמ' 195).

חסרונו נובע מגדלותו ומשלמותו. בפער שהיה קיים בין משה לעם, משה לא הכיל את חוסר האמונה של העם. ברמת האמונה כלפי שמיא שאליה הגיע, כבר לא הצליח לראות את נקודת האמונה הקיימת, אפילו אם כה נסתרת בנבכי העם. במקום לעודד את העם, הוא חשב שהעם הוא כסלע, והרי אין טעם לדבר אל סלע. הוא זכה לשכינה, אך איבד את העם. מנהיג שאיננו נותן אמון בעמו, נפסל למנהיגות.

עלינו לשאול – מדוע מי הבאר פסקו כשמרים מתה? וכי זכותה של מרים אינה עומדת לאחר מותה? וכי לא די בזכותו של משה כדי שיהיו להם מרים?

מרים היא האחות הגדולה של משה שהצילה אותו מן היאור, והיא גם האחות הגדולה והאימא של עם ישראל. אם האמונה. אם, שנותנת ממימיה לכל אחד ואחד מהעם, כאימא שמניקה ומעניקה מחלבה. היא מאמינה במשה, היא מאמינה שעם ישראל ייגאל, והיא מאמינה באמונה שלמה בכוחו של העם. כל עוד מרים בחיים יש אינטראקציה בינה ובין העם. היא משרתת אמונה, ומכוחה הם מתחזקים באמונה וזוכים מתוך כך למי האמונה. כשמרים מתה, כבר אין מי שייתן בהם את האמון בלא תנאי, והעם נחלש. גם אם על פניו נראה הילד כסלע, כשמדברים אל ילד דיבור של אהבה ולא דיבור של אגרופים, יקוים בו הכתוב "ונתן מימיו". "נראה שיש לומר שמרים חשה את כל ישראל כבניה שלה, ודאגה להם בכל ליבה, דאגת אם, וכשם שהאם מיניקה את ילדה הפעוט בראשית חייו, כך היתה מרים משקה את בניה במים חיים, מי בארה של מרים" (ע"מ, עמ' 116).

כיצד נפתח בתוכנו את אהבת ה'? מצוות אהבת ה' מתבארת בכמה מקומות בתורה. בפרשת תרומה מופיע עניין הכרובים: "ועשית שנים כרובים [...] והיו הכרובים פרושי כנפיים למעלה סככים בכנפיהם על הכפרת, ופניהם איש אל אחיו, אל הכפרת יהיו פני הכרובים". (שמות כה, כ).

ביטוי חזק לכך מובא בגמרא (יומא נד ע"א):

בשעה שהיו ישראל עולין לרגל מגלילין להם את הפרוכת, ומראין להם את הכרובים שהיו מעורים זה בזה, ואומרים להן: ראו חיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה.

בתיאור זה מוצגים הכרובים כסמל לעם ישראל במצב אידאלי. והיאך יתקיים הפלא הזה, שכל עם ישראל יהיה מלוכד כאיש אחד, כשיש בו ריבוי כה גדול של דעות? "כי הנה עם ישראל סגוני בגווניו השונים: לאיש ואיש, לשבט שבט, לכל אחד התכונה המיוחדת לו, אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, ואין דעתו של אחד דומה לדעת חברו; הכיצד יהיה ישראל בבחינת 'פניהם איש אל אחיו'?" (ה"מ, עמ' 119) – רק כאשר יתקיים הכתוב "מן הכפרת תעשו את הכרובים על שני קצותיו [...] אל הכפרת יהיו פני הכרובים" (שמות כה, יז). התנאי לאחדות: הכרובים יונקים מהכפורת. התורה היא תמימה, שלמה, ועל כן מכילה את כל הדעות, את כל הסתירות והניגודים. בכל דעה יש אמת, אם היא נובעת ממקום טהור ולא ממקום נמוך של אינטרס ותחרות. כשאתה יוצא מן התורה ומביט אל התורה, גם השכינה שורה: "ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת מבין שני הכרובים" (שמות כה, כב). הנוכחות האלוהית מתקיימת

10 עיין ליקוטי תורה לארז"ל במדבר יד, א.

במרחב שבין שני הכרובים, אף שהם שונים זה מזה כשם שאיש ואישה שונים זה מזה, ובלבד ש"פניהם איש אל אחיו". לחיות יחד, מתוך הערכה, כבוד ואהבה לייחודיות ולשוני של השני, אפשר רק כשכל אחד פונה אל רעהו, מאמין בו ומביא בחשבון את קיומו, את צרכיו, את עמדותיו ואת רגשותיו.

במקום אחר (נ"מ, עמ' 91) שואל אבי – מהו התנאי שיתקיים בנו הפסוק "ושכנתו בתוכם" – אותה קרבה אינטימית בין הקב"ה לישראל? ועונה – "רק כאשר יחוש כל אדם מישראל קרבה גדולה לחברו, לכל אחד מישראל – בבחינת 'ופניהם איש אל אחיו' – אזי גם נזכה להתקרב אל השכינה [...] בבחינת 'פורשי כנפיים למעלה', ואז נהיה ראויים שיקויים בנו הפסוק 'ושכנתו בתוכם'".

אם כן, התנאי שיתקיים הפסוק "פניהם איש אל אחיו": "מן הכפרת תעשו את הכרובים" – מתוך חיבור ומתוך יניקה מתמדת מארון העדות ומהשפע האלוהי; ובכיוון ההפוך – התנאי שיתקיים הפסוק "ושכנתו בתוכם": רגש האחוה לכל אחד ואחד מישראל באשר הוא.

"מתגלה לנו תמונה מופלאה של שלמות" (ע"מ, עמ' 70): ייחוד מלא בין הקב"ה לבין עמו ישראל כש"פניהם איש אל אחיו".

פרשת בא: מהי ההדרכה המעשית להשגת אותה אחווה?

כולנו בוודאי מסכימים שלאהוב זה טוב. אך מה לעשות כשעולים רגשות שליליים? "מה לעשות, אני שונא אותך, זה לא בשליטתי", רגילים אנו לשמוע. סוגיה זאת מתבארת בדברי אבא סביב השאלה הידועה הכיצד חיזוק ה' את לב פרעה. הכיצד הקב"ה מעניש את פרעה לאחר שנטל ממנו את הבחירה החופשית? כדי לבאר נקודה זו, יש להבין את המצווה המובאת בפרשת קדושים – "לא תשנא את אחיך בלבבך" (ויקרא י"ט, יז). המדרש מדייק: "יכול לא תקללנו, לא תכנו ולא תסתרנו? ת"ל 'בלבבך' לא אמרתי כי אם בשנאה שבלב" (ספרא קדושים ב, ד).

אבא מעמיד אותנו על טעות נפוצה. רגע הבחירה הוא הרגע של הרגש בלב, כשעוד לא קיבל ביטוי בפועל. התורה אינה אוסרת רק את ההכאה. אדרבה, עיקר האיסור בשנאה שבלב שקודמת להכאה! רגש שלילי כלפי הזולת הוא עיקר החטא!¹¹ התורה מצווה אותנו על ראשית התהליך, שם נעוצה הבחירה של האדם ושם היכולת לנווט את ההמשך. אנו חוזרים שוב לקין והבל. כך, מביא אבא בשם אביו, זועק קין לקב"ה: "השמר אחי אנכי" (בראשית ד, ח-ט) – טענתו של קין הייתה שהיה אנוס בעת שהרג את אחיו, ושכבר לא הייתה לו שליטה. על כך עונה לו הקב"ה: "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (שם, שם, ט), הוא הזכיר לו את מקורו הראשון של החטא, כדברי המדרש, שעל ענייני אדמה נחלקו" (ה"מ, עמ' 95). "היה עליך לעצור בעצמך בשלב השנאה הראשונה, 'מן האדמה', כי אז עוד הייתה לך שליטה.

על פי האמור כאן, פרעה נענש "על אותו שלב בו הכריע – בתוך לבו פנימה – לצד הרוע והחטא. ברור כשמש כי פרעה, בפנימיותו, לא רצה לשלח את בני ישראל לחופשי [...] על כן [...] ראוי היה הוא לעונש, על רצונו להרע, שהרי רצון רע הוא לב העבירה ואילו המשך ההידרדרות לעבירה [...] כבר אינו לגמרי בידו" (שם, עמ' 96).

11 עיקר גם במובן של הדבר המעמיד, עיקר האילן, ראה מהר"ל, נצח ישראל פרק ז.

האחוה בתורתו של אבא

עלינו לעקור את המחשבה שרגש הוא דבר ש'קורה לנו', ושאינו תלוי בנו. לעולם הרגש הנו תוצאה של מחשבה. במחשבות יש בחירה!¹² זה העיקרון: לא על החטא בפועל אנו נדונים, אלא על אותה שנאה שבלב שכראש המדרון. כיצד נעזור לעצמנו?

פרשת קדושים: לא תשנא את אחיך בלבבך

אין אנו מלאכים, אין אנו מושלמים, וביחסים בין בני אדם בלתי נמנע שמדי פעם יתעוררו רגשות שליליים. אז מה לעשות? האם ברגע שרגש השנאה צץ – כבר עיכבנו את הגאולה? אם כן, נראה שאין תקווה ואין סוף לגלות. ומה לעשות כשבכל זאת צץ רגש של שנאה כלפי מישהו? לשנוא רק בלב, בלי לבטא? להרחיק? ידוע שההרחקה גורמת אך ורק להתגברות השנאה. אם כן, לא להרחיק? והרי כבר ראינו כי ישנה מצווה מפורשת: "לא תשנא את אחיך בלבבך". נראה שאין עצה.

אולם התורה ניתנה לבני אדם, והיא מכירה בחולשות וברגשות השליליים המתעוררים בנו. על כן היא מדריכה אותנו כיצד לנהוג כאשר מופיע הרגש השלילי: "לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא" (ויקרא יט, יז). מפסוק זה אנו לומדים את מצוות התוכחה – בתוכחה של אהבה יוכל האדם לסייע לחברו. אך המצווה תלויה ברישא של הפסוק – "לא תשנא את אחיך בלבבך". מצוות התוכחה מכוונת לעקור כל שנאה מלבו של המוכיח, "שאם ישתוק, תתסוס השנאה בתוכו" (ע"מ, עמ' 91).

כשאנו כועסים, לרוב אנו נוקטים אחת משתי הדרכים האלה: או לשמור בפנים, או להשיח את שנאתנו לאחרים. בשתי הדרכים האלה, במקום לפתור את הבעיה, אנו מלבים אותה. התורה מדריכה אותנו לנהוג בישרות עם עצמנו ועם זולתנו. ישנה כאן מצווה מפורשת בתורה לדבר ישירות עם מי שגרם לך עוגמת נפש.¹³ אין אנו נדרשים לשקר לעצמנו, ובוודאי לא לזולתנו. מאחי יוסף, ששנאתם לאחיהם המיטה עלינו את הגלות הזו, למדו חז"ל: "מתוך גנותם אתה לומד שבחם שלא דברו אחד בפה ואחד בלב" (בראשית לז, ד ורש"י שם). מעטים הם האנשים המאמצים דרך זו. רובם מכירים את הדרכים העוקפות והמזיקות. כמה אהבה ושלוש נביא אם נתרגל לאמץ דרך זו של יושר ואמת.

זיכרון ילדות קצר מדגים עד כמה תורתו משתקפת במדויק באישיותו: יום אחד חזרתי מבית הספר עצובה. למדתי בבית ספר לא יהודי, ומורה אחד (שאני זוכרת בבירור את שמו ואת מראהו) העליב אותי בשל היותי יהודייה. סיפרתי לאבא. באותו רגע ממש אבא התקשר לאותו מורה. אני קצת חששתי, מה יגיד לו ומה יהיה לאחר שידבר אתו. להפתעתי, לאורך השיחה שנמשכה כמה דקות, ראיתי את אבא יושב בנחת על הספה, מחייך חיוך גדול ומדבר בעליזות. אינני יודעת מה אמר לו. אני רק יודעת שמאותו יום המורה התייחס אלי כאל נסיכה.

האדם השלם, הוא כותב, הוא זה "שלא יהיה דיבורו סותר את מחשבתו, שלא תהיינה פעולותיו סותרות את פנימיותו ורוחו, אלא יהיה שלם בכל כוונותיו, כל האדם

12 עיין תניא פרק יא 'מח שליט על הלב'.

13 עיין משנה תורה, הלכות דעות ו, ו-ז.

כולו – הוא ונפשו, רוחו וכוונותיו, מעשיו ופעולותיו – כל כוחותיו כאשר יתאגדו בלתי נפרד, אזי יגיע לשלמות האמתית”¹⁴.

כזה היה אבא. מחליף שנאה באהבה, עם כל אדם, קטן כגדול, בלי לוותר בקוצו של יוד על האמת הפנימית שלו, אמת של תורה.

חטא שנאת האחים, שבטטיו הגלות והסבל, הוא שורש כל המחלוקות והפירושים בהיסטוריה של עם ישראל. כדי להביא גאולה לעולם, נדרש מאתנו להעמיד מול עינינו בכל עת את התביעה האחת: להחליף את השנאה באהבה.

כך מסביר אבא מדוע ביום כיפור עם ישראל מתכפר בשני שעירים: שעיר אחד בשל חטא יעקב, שהטעה את אביו כשלבש עורות גדי עזים, ושעיר אחד על החטא הנורא של “מכירת יוסף, שם התגלתה שנאת האחים שבאה עד סף מעשה רציחה [...] הזלזול באביהם ובסבלו [...] כל אלה גרמו לפורענות הנוראה [...] ולמותם ביד זרים של עשרת הרוגי מלכות. משום כך, ראוי כי תהא כפרתם של ישראל בשעיר זה, על מנת לכפר על חטא השנאה ולהופכה לאהבה גדולה” (ה”מ, עמ’ 153).

וכך מסביר אבא את פתיחת ההגדה של פסח באמירה “כל דכפין ייתי ויאכל, כל דצריך ייתי ויפסח”. סיבת החורבן נעוצה בשנאת האחים, ובהמשך – מכך שבר קמצא הורחק מהסעודה. “על כן חובה עלינו להזמין את כל בני ישראל – לא חשוב כלל אם ‘קמצא’ שמו או ‘בר קמצא’...”, עלינו להזמין כל יהודי באשר הוא, ואפילו הבן הרשע. אפילו הרשע שהוציא את עצמו מן הכלל – “הקהה את שיניו”. וכך מפרש אבא את הביטוי, בדרך הפוכה מהמקובל: תאמר לו דברים שיקהו את חוד שיניו, ש”עגלו את הפינות החדות”. דווקא בכך שנאיר לו פנים, “דווקא בכך שלא נבוזהו אלא נסביר לו את מקור אמונתנו, ואת חוויית היותנו לעם ביציאת מצרים [...] דווקא בכך נימצא מקרבים אותו לאבינו שבשמים ומשייכים אותו אל הכלל, אל משפחת בני ישראל. כי הלוא גם אם איננו מודע לכך, הרי בוודאי רעב הוא לדבר ה’, וצריך באמת ובתמים לישב עמנו, ועל כן: ‘כל דכפין (לדבר ה’) ייתי ויכול, כל דצריך (להתקרב לאמונה) ייתי ויפסח” (ה”מ, עמ’ 329).

בזמן השבעה אחד המנחמים ישב זמן מה עם אחי, והשיחה נסבה על אישיותו של אבא כרב ומחנך. אחר כך ניגש אליי ושאל: שמעתי מי היה אבא כרב, אך מי היה כ’אבא’? מיד ענית: אבא אף פעם לא כעס עליי, אבא אף פעם לא הרים את קולו. אכן, זאת חוויית העמוקה מאבא, שגם כשהיה לו מה לומר, תמיד אמר זאת בנועם, ועם כל כך הרבה אהבה. במיוחד חשתי את האמון שנתן בי.

האמון הוא חוויה עמוקה עד מאוד. זכור לי שהייתי קמה מוקדם לתפילת שחרית בשבת בבוקר, וכשהיה רואה אותי היה אומר לי: “שלוף, שלוף מין קינד” [תשני, תשני ילדתי]. כאומר: אני אוהב אותך, ואת לא נדרשת לקום ולהתפלל כדי לזכות באהבתי. אהבה שיש בה מן האחוה – אני יכולה להיות מי שאני ולא צריכה להיות מישהו אחר, כי אבא רואה אותי ואת הצורך שלי, זהו קשר שאינו תלוי בשום תנאי. קשר שיש בו אמון במי שאני, קשר שמאפשר לי לקבל אחריות על חיי.

האם נדע ונאזור אומץ לאמץ דרך כזו של חינוך?

14 מאמר ‘בגדרי השלימות’, מובא בספר הגיוני משה על הש”ס, חלק ב, עמ’ תלו.

האחוה בתורתו של אבא

כבר הזכרנו את פירושו על עניין הכרובים, ש"פניהם איש אל אחיו". שני הכרובים המביטים זה בזה מבטאים אהבה, כמאמר הכתוב "ראו חיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה" (יומא נד ע"א). זכינו שבכיתנו ראינו וחוונו מהי אהבת אמת בין אדם לא־לוהיו, הבאה לידי ביטוי בכל המישורים, ובאופן מופלא בקשר עם אימא, שתזכה לחיים ארוכים בכריאות ובשמחה, שאהבתם בגיל ה־90 כאהבת נעורים, ויהי לפלא בעינינו.

יהי רצון שדברים אלו יהיו לעילוי נשמתו ושנוכה להמשיך לינוק מאמונתו ומאהבתו ולהתחזק מכוחן, ולהוסיף עוד נדבך של אהבה בדרך אל הגאולה השלמה.